

HANDES AMSORYA

ZEITSCHRIFT FÜR ARMENISCHE PHILOLOGIE

ՀԱՆԴԵՍ ԱՄՍՕՐԵԱՅ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱԹԵՐԹ

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԳԱՅԻԱՆԷ ԲՈԶՍԱՐԵԱՆ, Դոուին Հնավայրի ձեւաւորման ընթացքը 1

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԽՈՐՐԻԿԵԱՆ, Ա. քեմենեան Պարսկաստանի II սատրապութեան տարածքը Բ. Ա. Զ.-Դ. դարերում 21

ՏԱԹԵՒԻԿ ԱԹԱՅԵԱՆ, Հեղինակային ինքնագիտակցութեան խնդիրը Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքում» 39

SAMVEL GRIGORYAN, The location of Drazark 61

ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԷԼԵԱՆ, Մալաթիայի գրաւումը մամլուքների կողմից 1315 թ. եւ Կիլիկեան Հայաստանը 85

ԴԱԻԹ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, ՄԵՐՈՒԺԱՆ ԿԱՐԱՊԵՏԵԱՆ, Երեմիա Քէօմիւրճեան. Կոնստակեկեղեցւոյ Սուրբ Կարապետի, որ ի կղզին Կրիտեա Գանտիա կոչեցելոյ 147

ՔՐԻՍՏԻՆԷ ԿՈՍՏԻԿԵԱՆ, Երեւանի խանութեան Հայ մելիքները ԺԹ. դարի սկզբին Հարաւային Կովկասի շուրջ ռուս-իրանական հակամարտութեան սրման շրջանում 219

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԶԱՏԻԿԵԱՆ, Սոցիալ-տնտեսական յարաբերութիւնները Կարինի նահանգում ԺԹ. դարի երկրորդ կէսին, Ի. դարի սկզբներին. 235

ANUS KAZAN ASADUROĞLU, Les Arméniens islamisés dans les « Takrirs » (1869 – 1895) 253

ՄԻՀՐԱՆ ՄԻՆԱՍԵԱՆ, Անտիպ փաստաթուղթեր կիլիկեան կոտորածներու օրերուն Մարաշի հայութեան իրավիճակին մասին 303

ԱՐՄԷՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԵԱՆ, 1914-1918 թթ. Ալեքսանդրապոլի գաւառում հաստատուած գաղթականութեան խնդիրների լուսաբանումն արեւելահայ մամլուում 341

ԼՈՒՍԻՆԷ ՄԱՆԱՍԵԱՆ, Սփիւռքահայ գրականութիւնը Յակոբ Օշականի գնահատմամբ 365

ԶՈՒԳԱՍԶԵԱՆ ԷՄՄԱ, Նկատառումներ Կեռան թագուհու եւ նրա պատուիրած 1272 թ. Աւետարանի վերաբերեալ 381

ԱՐՄԷՆ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ, ՏԻԳՐԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԵԱՆ, Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքի վիմագրերը 399

ԱՐՄԷՆ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Հայ ժողովրդական հերոսական էպոսը 427

ՍԱՐԳԻՍ ՊԵՏՐՈՍԵԱՆ, Այծապաշտութեան հետքերը այբուբեններում 443

ՎԱՆՕ ԵՂԻԱԶԱՐԵԱՆ, Գրիգոր Նարեկացուն վերագրուած Խրատի՝ «Մատենագիրք Հայոց»-ում որպէս Նարեկացու գրական երախայրիք տպագրելու շուրջ 463

ՔՐԻՍՏԻՆԷ ԿՈՍՏԻԿԵԱՆ, Յուցակ Մատենագարանի պարսկերէն ձեռագրերի 485

ԿԸ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԻ ԳԱԼՈՒՍ ՎԻԻՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ՆՊԱՍՏՈՎ
 THIS PUBLICATION HAS BEEN SUBSIDED BY
 THE GALOUSTE GULBENKIAN FOUNDATION
 ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱՏՈՒՆ
 ՎԻԵՆՆԱ – ԵՐԵՒԱՆ, 2017

Herausgeber, Eigentümer und Verleger:
 Mechitharisten-Congregation, 1070 Wien, Mechitaristengasse 4
 Redaktion: P. Paul Kodjanian, Fürden Inhalt verantwortlich: Erzb. Levon Zekian.
 Alle 1070 Wien, Mechitaristengasse 4

ՎԱՂՈՒՀԱՍԻ Ս. ՏԻՐԱՄԱՅԻ ՎԱՆՔԻ ՎԻՄԱԳՐԵՐԸ

Արսէն Յարութիւնեան, Տիգրան Ալեքսանեան

Վաղուհաս գիւղը (յայտնի նաեւ Վաղաւուզ, Վագուհաս, Վաղահաս եւ այլ անունաձեւերով) Արցախ աշխարհի ինչն էր գաւառի հնագոյն բնակավայրերից է, որը գտնուում է ներկայիս ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանում, Թարթառ-Տրտու գետի աջափնեայ ձորալանջի բարձրագիւղ վայրում¹: Գիւղը եւ նրա շրջակայքը հարուստ են պատմաճարտարապետական յուշարձաններով. գիւղամիջուկում է գտնուում Վաղուհասի վանքը՝ յայտնի նաեւ Ս. Տիրամայր² կամ Մայրաքաղաք³ անուններով, իսկ շրջակայքում են Կարծիր վանքը (Բերդաձորի Ս. Գրիգոր), Եղցու Թալա, Հին Վա-

ղուհաս, Վարդանլու գիւղատեղիները՝ իրենց աւերակ եկեղեցիներով ու գերեզմանոցներով⁴:

Գիւղամիջեան Ս. Տիրամայր վանքի աւերակների զգալի մասը ծածկուած է հողով եւ առատ բուսականութեամբ (նկ. 1): Համաձայն գաւթի ներսում կառուցուած շինութիւններից մէկի կամարակապ որմնախորշում ագուցուած սալաքարի արձանագրութեան՝ վանքը վերակառուցուել է 1183 թ. Վախտանգի որդի Հասանի կողմից (արձ. 2): Վանական համալիրից պահպանուել են ուղղանկիւն յատակագծով եկեղեցին, հիւսիսից յարող գաւիթը եւ վերջինիս արեւելեան մասում՝ հիւսիսից հարաւ դասաւորութեամբ իրար կից չորս կառոյցները (երեքը՝ համեմատաբար լաւ վիճակում), որոնցից հարաւային երկուսն ունեն մէկ ընդհանուր մուտք (նկ. 2): Տեղագիր Մակար եպս. Բարխուտարեանցի նկարագրութեամբ՝ «տարօրինակ ձեւ ունի գաւիթս, որի արեւելեան հիւսիսային անկիւնն զրադարան է, իսկ արեւելեան միջին եւ արեւելեան հարաւային մասն երկու խորաններ եւ արեւմտեան մասն՝ գաւիթ, որի ամբողջ կամարներն խոնարհուած են...»⁵: Կարծում ենք՝ գաւթի նշուած շինութիւնները սկզբնապէս իբրեւ մատուռ են կառուցուել⁶ եւ յետագայում միայն

- 1 Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Հ. Խ. Բարսեղեան, Հայաստանի եւ յարակից շրջանների տեղանունների բառարան (այսուհետեւ՝ Տեղանունների բառարան), հտ. 4, Երեւան, 1998, էջ 742:
- 2 Պատմաբան Ծախէն Մկրտչեանը նշում է, որ համալիրը Տիրամայր վանք է անուանուել շնորհիւ եկեղեցում առկայ Տիրամօր մեծադիր որմնակարի (Ծ. Մկրտչեան, *Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական յուշարձանները*, Երեւան, 1985, էջ 57):
- 3 Միջնադարում նշանաւոր վանքերն ու եպիսկոպոսանիստ կենտրոնները կոչուել են նաեւ մայրաքաղաքներ, ինչպէս օրինակ՝ Տաթեւի վանքը (Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Հայաստանում. պատմիչք եւ պատմութիւնք Հայոց*, հտ. Ա, Վեներտիկ, 1901, էջ 269, ծմթ. 4): Սարգիս արք. Ջալալեանցի վկայութեամբ՝ Վաղուհասի մեծաստանը յայտնի էր Մայրաքաղաք անունով, որը «...այժմ եւս կոչի մոյն անուամբ վասն յինելոյ եպիսկոպոսարան Մեծին Կունէից» (Սարգիս արք. Ջալալեանց, *Մեծնապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ* (այսուհետեւ՝ Ջալալեանց, Բ), Տիփլիս, 1858, էջ 231, տե՛ս նաեւ *Տեղանունների բառարան*, հտ. 4, էջ 742-743): Վանքերի՝ Մայրաքաղաք կոչուելու մասին տե՛ս նաեւ Տ. Ալեքսանեան, *Միջնադարեան վանքերը «մայրաքաղաք» կոչելու հարցի շուրջ*, «Էջմիածին», 2016, Ե, էջ 107-111:

- 4 *Դիւան հայ վիմագրութեան* (այսուհետեւ՝ ԴՀՎ), արակ V, Արցախ, կազմեց՝ Ս. Գ. Բարխուտարեան, Երեւան, 1982, էջ 112, 115:
- 5 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, *Աղուանից երկիր եւ դրացիք: Արցախ* (այսուհետեւ՝ Բարխուտարեանց), Երեւան, 1999, էջ 259-260 (վերահրատարակութիւն):
- 6 Վանական համակառոյցում մի քանի մատուռի առկայութիւնը եզակի երեւոյթ է եւ պայմանաւորուած է ԺԲ.-ԺԴ. դդ. հանգուցեալի հոգու փրկութեան համար մատուցուող պատարագնե-

ծառայել են որպէս գրատուն-մատենադարան: Գրատան երբեմնի գոյութեան մասին են վկայում շինութիւնների պատերի մեծադիր խորշերը, ինչպէս նաեւ՝ վիմագրերից մէկը (արձ. 5): Նկատառելով այդ՝ գաւթի արեւելեան կողմում կառուցուած շինութիւնները մենք պայմանականօրէն կոչում ենք գրատան խցեր:

Վանքի շուրջ տարածուել է միջնադարեան ընդարձակ գերեզմանոցը՝ «բազմաթիւ եւ գեղեցիկ խաչարձաններով»⁷, որից այսօր գրեթէ ոչինչ չի պահպանուել: Այստեղ թաղումներ են արւում նաեւ մեր օրերում, ինչի հետեւանքով ամբողջութեամբ խաթարուել է յուշարձանի երբեմնի տեսքը: Կորստեան է մատնուել նաեւ վանքի շրջապարիսպը, որի գոյութեան մասին վկայում է դեռեւս Սարգիս արք. Զալալեանցը⁸: Խորհրդային տարիներին վանքի մի շարք շինութիւններ քանդել եւ սրբատաշ, արձանագիր քարերն ու խաչքարերն իբրեւ շինաքար օգտագործել են կոլտնտեսութեան պահեստի կառուցման համար⁹:

Յուշարձանը բարեկարգելու մտայնութեամբ՝ Վաղուհասի հոգեւոր հովիւ Տ. Յովհաննէս քահանայ Յովհաննիսեանի նախաձեռնութեամբ եւ Գրիգոր Հայրապետեանի միջոցներով Արցախի Զբօսաշրջու-

թեան եւ պատմական միջավայրի պահպանութեան վարչութիւնը 2014-2015 թթ. վանքի գաւթի եւ նրան յարակից կառոյցների տարածքում իրականացրեց մասնակի պեղման եւ մաքրման աշխատանքներ (ղեկավար՝ հնագէտ Տիգրան Ալեքսանեան): Պեղումներով հիմնականում բացուեցին գաւթի պատերի ստորին շարերը: Պարզուեց, որ կառոյցն ունեցել է երկու մուտք՝ արեւմտեան եւ հարաւային. վերջինով միանում էր եկեղեցուն: Յետագայ նորոգումների ժամանակ պատերի շարուածքում իբրեւ շինաքար օգտագործուել են նաեւ խաչքարեր, արձանագիր քարեր ու դրանց բեկորներ, որոնց շարքում են նաեւ սոյն հետազօտութեան առարկայ վիմագրերը: Տեղագիր-բանահաւաք Եղիշէ աւ. քհն. Գեղամեանցը (Հայկունի) Արցախի մի շարք գաւառներում 1885 թ. ամռանն իրականացրած ճանապարհորդութեան տպաւորութիւնների նօթերում փաստում է, որ Վաղուհասի վանքի «արձանագրութեանց քարերի մեծ մասը պոկած, հանած է, մի մասն էլ՝ թակած-փչացրած»¹⁰:

Հնագիտական պեղումների ընթացքում մեզ յաջողուել է վիմագրերը միայն լուսանկարել՝ վերծանութիւնները վերապահելով յետագայ աշխատանքներին: Քննութեան ենթակայ շուրջ մէկ տասնեակ արձանագրութիւններից վեցն առաջին անգամ է շրջանառւում, լրացումներ ու ճշգրտումներ են արուել հրատարակուած վիմագրերում, իսկ վերջում, իբրեւ յաւելում, յուշարձանի վիմագրական նիւթն ամբողջացնելու նպատակով գետեղել ենք Վաղուհասի վանքից յայտնի արձանագրութիւններ, որոնք մենք չենք տեսել: Վիմագրերը ներկայացւում են ժամանակագրական կարգով, վերծանութիւններին կից գրչանկարներով¹¹ (վերջում գետե-

րի թուաքանակի աճով, որոնք յաճախ կատարում էին միաժամանակ: Նման իրավիճակ է փաստագրուել նաեւ Վաղուհասից ոչ հեռու գտնուող Հանդաբերդի վանքի պեղումների ժամանակ (տե՛ս Հ. Լ. Պետրոսեան, Լ. Վ. Կիրակոսեան, Վ. Ա. Սաֆարեան, Հանդաբերդի վանքը եւ նրա պեղումները, Երեւան, 2009, էջ 30):

7 Եղիշէ (Յովակիմ) առագ քահանայ Գեղամեանց (Հայկունի), Ուղեգնացական ակնարկներ (այսուհետեւ՝ Հայկունի), ՀԾՈՒ հիմնադրամ, գիրք ԺԳ, Երեւան, 2010, էջ 68 (վերահրատարակութիւն):

8 Զալալեանց, Բ, էջ 232-233:

9 Ձեռնարկուած աշխատանքներին գուգահեռ մեր կողմից հաւաքուել եւ Վաղուհասի նորակառոյց եկեղեցու բակ են տեղափոխուել նաեւ վերոյիշեալ քարաբեկորները, որոնք առանձին քննութեան առարկայ են (- Տ. Ա.):

10 Հայկունի, էջ 68:

11 Արձանագրութիւնների գրչանկարները՝ Արսէն Յարութիւնեանի:

ղուած են նաեւ լուսանկարները) եւ նախորդ հրատարակութիւնների մատենագիտութեամբ: Նախընտրել ենք վերծանութիւններում օգտագործել «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշարում կիրառուող պայմանական նշանները:

Վաղուհասից որոշ վիմագրեր առաջին անգամ յիշատակել են ԺԹ. դ. տեղագիր-բանահաւաքները: Սարգիս արք. Զալալեանցն իր տեղագրական աշխատութեան երկրորդ հատորում Վաղուհասի վանքից վկայակոչել է ընդամէնը 4 վիմագիր¹², Հայկունին՝ 1 արձ.¹³, Մակար եպս. Բարխուտարեանցը՝ 5 արձ.¹⁴: Վիմական տարեգրում կարապետ Կոստանեանցը զետեղել է հրատարակուած վիմագրերից միայն 4-ը¹⁵: «Դիւան հայ վիմագրութեան» մատենաշարի Արցախի պրակում Սեդրակ Բարխուդարեանը փորձել է ամբողջացնել տեղի վիմագրերը՝ հրատարակելով 11 արձանագրութիւն, որոնցից 7-ն անձամբ չի տեսել եւ ներկայացրել է ըստ նախորդ հրատարակիչների¹⁶: Արցախի պատմաճարտարապետական յուշարձանների ուսումնասիրութեան համատեքստում Շահէն Մկրտչեանը Վաղուհասից եւ շրջակայ հնավայրերից հատուածաբար թուով 5 արձանագրութիւն է վկայակոչել¹⁷: Մեր պեղումներով փաստագրուած վիմագրերը (նախկինում հրատարակուած եւ նորայայտ)՝ ստորեւ.

1. ԽԱՉԱՔԱՐԻ ԲԵԿՈՐ. կանգնեցուած է եղել գաւթի մէջ՝ գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից ձախ, ստորին մասում՝ 2 տող.

...[ԲԱՐԵՆ]ԱԻՍ ՀՈԳՈ ԻՄՈ ՏՎԻ Զ/ՔԱՐԱՅՆՈՒՔՆ [Ձ]ՈՐ, ԹՎԻՆ]Ո.
(1151):

Վիմագրի սկզբնամասը, որն ըստ էութեան զետեղուած է եղել խաչքարի քիւին, չի պահպանուել: Ենթադրելի է, որ այն խաչքարային յիշատակագրութիւններին յատուկ ԿԱՆԳՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ բանաձեւային ձեւակերպումը պէտք է լինի: Ունի նուիրատուական բնոյթ. խաչքար է կանգնեցուել ինչ-որ մէկի (անունը չի պահպանուել) հոգու բարեխօսութեան համար, որի դիմաց Քարահունջից (վիմագրում՝ Քարայհունջ) ձոր է նուիրաբերուել (թերեւս՝ տեղանք, հողատարածք իմաստով), հաւանաբար, Ս. Տիրամայր վանքին: Արցախում Քարահունջ անունով երկու բնակավայր է յիշատակուած՝ Մարտակերտի եւ Մարտունու շրջաններում: Առաջինը, որն, ըստ ամենայնի, վիմագրում վկայուածն է, աւերակ գիւղատեղի է Հաթերք գիւղի հարաւարեւմտեան կողմում: Պահպանուել են միջնադարեան փոքր եկեղեցու, բերդի աւերակները, յարակից գերեզմանոցը¹⁸: Վիմագրի գիւտը կարեւորուած է բնակավայրի՝ դեռեւս ԺԲ. դարակէսից այդօրինակ անուամբ յիշատակուելու առումով:

Խաչքարի հարաւային կողին պահպանուել է յետագայի եւ այլ գրչութեամբ

12 Զալալեանց, Բ, էջ 232-233:
13 Իր ճանապարհորդական տպատրութիւնների ցօթերը Հայկունին նախապէս հրատարակել է «Մեղու Հայաստանի» պարբերականի 1885 թ. համարներում. մատենագիտութիւնը տե՛ս Հայկունի, էջ 7, ծնթ. 23:
14 Մակար եպս. Բարխուտարեանց, նշ. աշխ., էջ 260:
15 Վիմական տարեգիր. ցուցակ ժողովածոյ արձանագրութեանց Հայոց (այսուհետեւ՝ ՎՏ), կազմեաց՝ Կ. Կոստանեանց, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 35, 55, 62, 111:
16 ԴՂՎ, պրակ V, էջ 113-115, արձ. 373-383:
17 Ծ. Մկրտչեան, նշ. աշխ., էջ 56-58:

18 Տեղանունների բառարան, հտ. 5, Երեւան, 2001, էջ 314-315:

արձանագրութեան հատուած (3 տող), անկապակից. ՈՍ / ԱԼԵՈ / ԻՄԱՅ:

2. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ազուցուած գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից աջ՝ կամարակապ որմնախորշում՝ 9 տող.

†:ՈԼԲ: (1183) ԹՈՒԱԿԱՆՈՒԹԵԼԱՂԵՍ / ՆԱՅԵԼԵԱՅՐՈՒՊԵՏՈՒԹԵԼԱՂԵՍ / ՏՐ ԳՐԻԳՈՐՈ, ԵՄ ՆԱՍԱՆ, / ՈՐԴԻ ՎԱԽՆՏԱՆԳԱ, ԾԻՆԵՑԻ / ՋԵԿԵՂԵՑԻՔԻ ԽՐԻՍՏՈՍԻՆՆԵՐ ՎԱՍՆ ՅԱՆՑԱՆԱՑ ԻՄՈՑ ՔԱՒՈՒԹԵԼԱՂԵՍ ԵՒ ԻՄ ՆՈԳՈՅՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԱՌ / ՍԾ, ՈՐ ԵՐԿԻՐՈՒՊԱԳԱՆԵՔ ՋԶԱՍՄԱՆ ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՇԵՔ ԵՒ ՍԾ ՋՁԵՁ ՅԼԻՇԷ:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 232, Բարխուտարեանց, 260, ՎՏ, 35, ԴՎՎ, V, 112, արձ. 373, Մկրտչեան, 57:

Քարը տեղ-տեղ վնասուած է, ինչի հետեւանքով որոշ բառեր կիսաեղծ են, բայց՝ վերծանելի: Նախորդ հրատարակիչները վերծանութիւնը հիմնականում պակասաւոր ու աղաւաղուած են ներկայացրել. Ջալալեանցն ու Բարխուտարեանցը ՎԱԽՏԱՆԳ անունը կարդացել են ՎԱՍԱԿ, 7-րդ տողի ՀՈԳՈՅՍ ԲԱՐԵՆԱԻՍ ԱՌ-ը «Դիւանում» կարդում ենք ՀՈԳՈՅ ԱՐԱՐԵՆ ... ԱՌԱՋ, 8-րդ տողում՝ ՈՐՔ ԵՐԿՐՊԱԳԷՔ ՀԱՍԱՆԱՅ, իսկ 5-րդ տողի ՋԵԿԵՂԵՑԻՔԻ ԽՐԻՍՏՈՍԻՆՆԵՐ բառակապակցութիւնն ընդհանրապէս չեն կարդացել («Դիւանում»՝ ՋԵԿԵՂԵՑԻՍ ...), որի լրա-

ցումը վանքի ստեղծման ժամանակը ճշտելու առումով մեծապէս կարեւորուած է: Վախտանգի որդի Հասանը ոչ թէ կառուցել, այլ, թերեւս, Գրիգոր Դ. Տղայ (1173-1193 թթ.) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի օրօք վերականգնել է աւերուած շինութիւնները, ինչի մասին լրացուցիչ յուշում է նաեւ վիմագրի տեղագրութիւնը: Նշուած նորոգումների արդիւնք կարող է լինել նաեւ գրատան խցերի պատերի շարուածքում որպէս շինաքար օգտագործուած թերի եւ ամբողջական խաչքարերի ու արձանագիր քարերի առկայութիւնը: Յուշարձանի հետազօտութեան ներկայիս վիճակը հնարաւորութիւն չի տալիս առաւել յստակ խօսել համակառոյցի աւերման պատճառների եւ ժամանակի մասին: Սակայն, ելնելով մատենագրական վկայութիւններից, տեղին է կարծել, որ վանքի մասնակի կամ ամբողջական փլուզման պատճառ կարող էր լինել 1139 թ. Գանձակի երկրաշարժը. «Ի ՇՁԸ (1139) թուականին եղեւ շարժ սաստիկ եւ կործանեցաւ քաղաքն Գանձակ, եւ տապալեցան շինուածք, որ ի նմա...»¹⁹: Երկրաշարժի հետեւանքով աւերուել են նաեւ ինչչնի բազմաթիւ գիւղեր՝ վանքերով ու եկեղեցիներով. «որով շարժմամբ բազում աւերումն լինէր ընդ բազում տեղիս ի գաւառիս Փառխոսոյ եւ ինչինոյ... Եւ ի լեռնակողմանսն բազում դղեակք եւ գիւղք տապալեցան հանդերձ վանորայիւք եւ եկեղեցեաւք...»²⁰:

Այժմ անդրադառնանք վիմագրում յիշատակուած Վախտանգի որդի Հասանին: Յայտնի է, որ ԺԲ. դ. երկրորդ կեսից ինչչնում հաստատուեց Առանշահիկ տէ-

19 Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երևան, 1961, էջ 117:
20 Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Ադուանից աշխարհի, քննական քննադիրը եւ քննադատութիւնը Վ. Առաքելեանի, Երևան, 1983, Յաւելում Բ, էջ 352. Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայապատում, հտ. Ա, էջ 361:

րերի եռաճիւղ իշխանութիւն՝ Ներքին Խաչէնի կամ Խօխանաբերդի, Կենտրոնական Խաչէնի կամ Հաթերքի եւ Վերին Խաչէնի կամ Ծարի: Ստեղծուած իշխանութիւնները մշտապէս գոյատեւել են նրանցից մէկի գահերէցութեամբ: Սկզբում այն պատկանում էր Հաթերքցիներին, ապա կարճ ժամանակով անցաւ Ծարի տէրերին, իսկ ԺԳ.-ԺՁ. դդ. Խաչէնի գահերէց տէրեր ճանաչուեցին միայն խոխանաբերդցիները²¹: ԺԲ. դ. երկրորդ կէսին գահերէց տէրը Հաթերքի գահակալն էր՝ իշխանաց իշխան Հասանը (1142-1182 թթ.): 1182 թ. նա թողնում է իշխանութիւնը, կնոջ հետ միասին հրաժարուում աշխարհիկ կեանքից եւ կրօնաւորութեան գնում Դաղիվանք՝ պատմութեան մէջ մնալով «Հասան Մեծ Կրօնաւորեալ» մականուամբ²²:

Դաղիվանքի խաչքարերից մէկի (նախկինում կոչուած՝ «խաչվիմ») արձանագրութիւնը բաւական ուշագրաւ տեղեկութիւններ է հաղորդում ոչ միայն Հասանի իշխանութեան սահմանների («...տէր Հաթերքոյ եւ Հանդաբերդոյ, Խաչինաբերդոյ եւ Հաւախաղացին...»)²³, այլեւ նրա գահակալութեան 40 տարիների ընթացքում տեղի ունեցած պատերազմական իրադարձութիւնների եւ կրօնաւորութեան գնալու մասին. «...կացի յաւազութեան մաս :Խ: (40) շատ պատերազմաւ եւ յաղ-

թեցի թշնամեաց իմոց... եւ եկի ի վանքս մաւտ յիմ եղբայրս ի Տէր Գրիգորէս եւ եղէ կրանաւոր...»²⁴: Մեր կարծիքով Ս. Տիրամայր վանքի եկեղեցիները վերականգնողը հէնց Հասան Կրօնաւորեալն է, ով այդ գործին ձեռնամուխ է եղել վանական կեանքին անցնելու յաջորդ տարին:

3. ԽԱՁՔԱՐ. ազուցուած գրատան ձախից երկրորդ խցի մուտքին կից, գիւղ ստորին մասում, 6 տող, թուականը հորիզոնական խաչաթեւերի տակ՝ 2 տող.

ԹԻԻ/Ն ՈՒՍԵ. (1196) / ԷՐ:

ԵՍ՝ ՏՐ ԳՐԻԳ/ՈՐ,
 ԿԱՆԳՆԵՑ/Ի ՁԽԱՁՍ
 Ի Տ/ԱՊԱՆԻ ՀԱԻ/Ր
 ԻՄՈՑ ՍՏԵՓԱՆՈՒՄԻ,
 ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻԾԵՑԷՔ:

Խաչքարի վերին աջ հատուածը վնասուած է, քանդակային յորինուածքում հիմնախաչը երեք կողմից բոլորում է հիւսածոյ եզերազարդը, խաչատակից սկիզբ առնում եւ մինչեւ հորիզոնական թեւերն է ձգւում արմաւազարդը, իսկ վերնամասի խաչախորքը զբաղեցնում են խաղողի զոյգ ողկոյզները: Խաչքարը կանգնեցրել է հոգեւոր սպասաւոր տէր Գրիգորն իր հօր՝ Ստեփանոսի զերեզմանին՝ իբրեւ մահարձան: Հաւանական է, որ այս կոթողը եւս երկրորդական օգտագործման ժամանակ ծառայել է իբրեւ շինաքար, սակայն չպէտք է բացառել, որ այն կանգնեցուել է

21 Բ. Ուլուրաբեան, Խաչէնի իշխանութիւնը X-XVI դդ., Երեւան, 1975, էջ 123:
 22 Հասան Մեծի եւ Արա տոհմի մասին առաւել մանրամասն տե՛ս Ա. Յակոբեան, Խաչէն-Խօխանաբերդ սմբոցը եւ Արա իշխանատոհմը Թ.-ԺԳ. դարերում, «Հանդէս ամսօրեայ», ԾԻԴ տարի, Վիեննա-Երեւան, 2010, սն. 71-170 (յատկապէս՝ սն. 107-138):
 Յօդուածի վերաբերեալ արուած շահեկան մկատառումների համար շնորհակալութիւն եմք յայտնում պատմաբան-արեւելագէտ Ալեքսան Յակոբեանին:
 23 Դ՛ՆՎ, պրակ V, էջ 198, արձ. 707. Ս. Կարապետեան, Հայ մշակոյթի յուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցում շրջաններում, Երեւան, 1999, էջ 118, արձ. 72:

24 Նոյն տեղեկում:

Ստեփանոսի գերեզմանին, որը թաղուած է գաւթում:

4. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցուած գրատան զոյգ կառոյցների մուտքից ձախ՝ կամարակապ որմնախորշում, 4 տող.

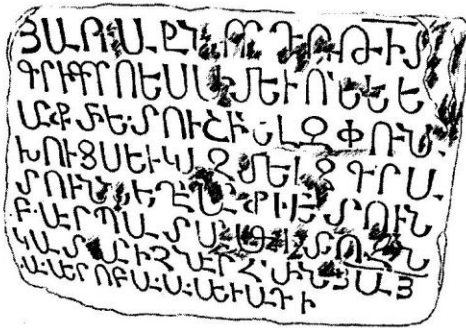

...ԱԾԱ...Բ...ԻԱՂ /
ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ Զ/ՍԱՀԱԿ
ՆՈՒԱՍՏ ՔԱՀԱ/ՆԱ ՅԻՇԵՑԷՔ ԱՌ ԱԾ:

Հրատ. ԴՀՎ, V, 112, արձ. 374:

Առաջին տողը, որն ի տարբերութիւն միւսների՝ ելնդատառ է, եղծուած է եւ միայն առանձին տառեր են ընթերցուած (սկզբում ԱԾ - Աստուած): Ս. Բարխուղարեանն արձանագրութեան սկզբնատողն ու վերջին երկու բառը չի կարդացել: Դատելով տառաձեւերից եւ փորագրման եղանակից՝ Հարազատ է ԺԲ. դարին, աւելին՝ հաւանական է, որ թիւ 2 արձանագրութեան ժամանակակիցն ու միեւնոյն գրչի ձեռագործն է: Վիճաբարը պարզում է վանքի սպասաւոր տէր Սահակ քահանայի անունը:

5. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցուած գրատան ձախից առաջին խցի Հարաւային պատին, 8 տող.

ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԻԼԻՆ / ՏՐ /
ԳՐԻԳՈՐՈՒՄ, ԵՄ ՍԻՄԵՈՆ ԵՒ
ԵՂՂԱՐՔ ԻՄ, ԵՏՈՒ ՇԻՆԵԼ

ԶՓՈՒՆԱ/ԽՈՒՑՍ ԵՒ ԿԱԶՄԵԼ
ԶԳՐԱ/ՏՈՒՆՆ, ԵՂՂԱՐՔ ԻՄ
ԵՏՈՒՆ / :Բ: (2) ԱԻՐ ՊԱՏԱՐԱԳ
Ի ՏԼԱՐՈՋՆ, / ԿԱՏԱՐԻՉԼՔՆ
ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ, / :Ա: (1) ՍԵՐՈՒՄ,
:Ա: (1) ՍԵՒԱԴԻ:

Հրատ. Հայկունի, 69,
Բարխուտարեանց, 260,
ԴՀՎ, V, 114, արձ. 378:

Ս. Բարխուղարեանն այս վիճաբարը չի տեսել, ինչը ստիպել է գիտնականին այն ներառել կորած վիճաբարի շարքը: Նախորդ հրատարակչների վերծանութիւնը թերի է եւ սխալաշատ: Հայկունին այն վերագրում է ինչ-որ եպիսկոպոսարանի եւ կարծում, որ Վաղուհասի եկեղեցին եւ եպիսկոպոսարանը կառուցուել են ԺԴ. դարսկզբին: Քարն իր սկզբնական տեղում չէ, նախորդների պէս այն եւս ծառայել է իբրեւ երկրորդական օգտագործման շինաքար, ինչը կարող էր նաեւ թիւրիմացութիւնների տեղիք տալ:

Վիճաբարը վկայում է տէր Գրիգորի առաջնորդութեան օրօք վանքում ինչ-որ «փոնախուց» կառուցելու եւ գրատուն «կազմելու» մասին: Կարծում ենք՝ «փոնախուցը» նոյն փոնատունն (փոնատուն) է, այսինքն՝ այն կառոյցը, որտեղ գտնուում է փուռը²⁵: Միաբանութիւն ունեցող խոշոր վանքերում բաւական զարգացած էր նաեւ վանական տնտեսութիւնը: Փոխ աշխատող-վերակացուին Հացպան կամ փռնապան էին կոչում²⁶: Եթէ զար-

25 Է. Աղայեան, Արդի հայերէնի բացատրական բառարան, հտ. Բ, Երեւան, 1976, էջ 1539:
26 Այնպէս աւանդատում 1261 թ. գրուած ՄՄ թիւ 1481 ձեռագրի գրչութեան ծաւալուն յիշատակարանում գրիչ Դաւիթ Բջնեցիին հոգետր դասից խնդրում է. «...գթորոս միակեաց եւ գԳրիգոր, որ աշխատեցան ի կոկ թղթիս, մաւե զսմտես եւ զմարմպան (մառնապան - Ա. Յ.) եւ զհացպան եւ զփոնապան եւ զամենայն աշխատողս առ Քրիստոս յիշել...» (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Դ,

գացած միջնադարից այդօրինակ վկայութիւնները սակաւ են, ապա Ժէ.-ԺԸ. դդ. անհամեմատ որոշակի են: Պատմագիր Առաքել Դաւրիժեցին հաղորդում է, որ 1627 թ. մտնելով Ս. Էջմիածին՝ Մովսէս վարդապետը (յետագայում կաթողիկոս՝ Մովսէս Գ. Տաթեւացի՝ 1629-1632 թթ.) «ի հիմանց» նորոգել է ողջ համալիրը՝ կառուցելով շուրջանակի պարիսպ, իսկ «...ի հիւսիսային կողմն եւ յարեւելեան կողմն շինեցին խցեր ի տնտեսատուն, փռնատուն, ամբարանոց ցորենոյ եւ այլ նիւթոց»²⁷: Աւելի ուշ Սիմէոն Ա. Երեւանցի (1763-1780 թթ.) կաթողիկոսը փռնատանը կից ամբարանոց է կառուցել, որը նորոգել եւ այլ շինութիւններով է համալրել նրա յաջորդ Ղուկաս Ա. Կարնեցին (1780-1799 թթ.): Մայրավանքի վիմագրերից մէկում այդ մասին կարդում ենք հետեւեալը. «...շինեցան կամարակապ դռննրս եւ արեւելակողմն ներքնայարկս, որքն եւ վէց խուցք եւ մի ամբարանոց բրնձոյ, հանդերձ կցորդ շինուածովքն...»²⁸: Ըստ ամենայնի՝ յիշատակուած են վանքի տնտեսատան կամ հէնց նոյն փռնատան խցերը, որոնք Վաղուհասի վիմագրում կարող էին պարզապէս փռնախուց կոչուել: Պէտք է ենթադրել, որ քննուող վիմագրում վկայուած «փռնախուցը» փռնատան հնագոյն յիշատակութիւններից է, որի նորովի լուսաբանումը կարեւորում է բառիս գործածութեան տարբեր դրսեւորումների առումով:

Ինչ վերաբերում է վանքում գրատուն «կազմելուն» (այսինքն՝ ստեղծելուն²⁹), ապա պէտք է յիշենք, որ զարգացած միջնա-

դարում նշանաւոր վանքերում եւ եպիսկոպոսանիստ կենտրոններին կից գործում էին նաեւ գրատուն-մատենադարաններ, ինչպէս օրինակ՝ Հաղբատում, Սանահինում, Սաղմոսավանքում, Տաթեւում, Խոր Վիրապում, Թեղեհեաց վանքում եւ այլուր: Այս տեսանկիւնից բացառութիւն չէ նաեւ Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքը, որն, ինչպէս վերը նշեցինք, յայտնի եպիսկոպոսանիստ կենտրոն էր, իսկ գաւթի արեւելեան մասում կառուցուած շինութիւնների կամարակապ խորշերը վկայում են, որ այն ծառայել է նաեւ իբրեւ գրատուն-մատենադարան: Կարծում ենք՝ վիմագիրը լրացնում եւ հիմնաւորում է այդ իրողութիւնը՝ համարուելով նրանց շինարարական (ստեղծման, ձեւաւորման) վկայագիրը: Նկատառելով տառաձեւերի հնագրական առանձնայատկութիւնները՝ վիմագիրը կարելի է թուագրել ոչ ուշ քան ԺԳ. դարով:

6. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գտնուել է գաւթի տարածքից, 6 տող.

ԱՎ ԹԱԳԱԻ ԽՐԱԽԵ/ՈՐՀ ԵՒ
 ԶԲԱՐԵՊԱՇ ԵՏ ԶԱԹԱԲԱԿՆ՝
 ՈՐԴԻ ԶԱԼԱԼ ԴԴԱԼԻՆ ԵՒ
 ՄԱՄՔԱՆԻ ԵՏԵԱՌԵՆ / ԽԱԶԻՆՈՅ ԵՒ
 ԻՆՔՆԱԿԱԼ / ՄԲ ՈՒՍՏԻՍ,
 ՅԱՂԱԻԹՍ ՅԻՆՇԵՑԵՔ:

Արձանագիր քարի աջակողմը բեկորներով է ամբողջանում, սակայն դա վերծանութեանը չի խոչընդոտում: Յիշատա-

կազմեցին՝ Ա. Քէօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քէօսեան, Երեւան, 2008, էջ 1381):
 27 Առաքել Դաւրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրութեամբ Լ. Ա. Խանլարեանի, Երեւան, 1990, էջ 252-253:
 28 Ա. Յարութիւնեան, Վաղարշապատ. վանքերը եւ վիմակաւ արձանագրութիւնները, Ս. Էջմիածին, 2016, էջ 81-82, արձ. 61:
 29 Հայերէն բացատրական բառարան, կազմեց՝ Ստ. Մալխասեան, հտ. Բ, Երեւան, 1944, էջ 360:

կուած է *Խաչէնի մեծ իշխան Հասան-Ջալալ-Դոլայի* եւ *Մամքանի որդին՝ Աթաբալը կամ Իւանէն*³⁰, որը բնութագրուած է *Տիրոջից (Աստուծով) թագաւորաշնորհ եւ բարեպաշտ, «տեառն Խաչինոյ»* եւ «*ինքնակալ»* տիտղոսներով: Հասան-Ջալալի եւ նրա ընտանիքի անդամների անունները քանիցս յիշատակուած են Գանձասարի, Հաղբատի, Կեչառիսի եւ այլ հոգեւոր կենտրոնների վիմագրերում: Ուսումնասիրողներից *Բագրատ Ուլուբաբեանը*, ընդհանրացնելով նրանց շինարարական գործունէութիւնը, գրում է. «Ամենուր նրա (Հասան-Ջալալի - Ա. Յ.) հետ է կինը՝ բարեպաշտուհի *Մամքանը*, որն ինչպէս ամուսնու հետ, այնպէս էլ նրանից զատ՝ եւ որդի Աթաբալի հետ, եւ միայնակ, եկեղեցիներ է նորոգում ու կառուցում, խաչքարեր է կանգնեցնում, օժանդակում մատենաներ ստեղծելուն, ապա նուիրում է Հայրենի վանքերին»³¹:

Հասան-Ջալալի եղբրական մահից յետոյ (1261 թ.) իշխանութիւնը ժառանգել է նրա միակ որդի Աթաբալ-Իւանէն՝ դառնալով *Խաչէնի ինքնակալ իշխանը*. «Եւ կալաւ զիշխանութիւն նորա Աթաբէկն՝ որդի նորա (Հասան-Ջալալ-Դոլայի - Ա. Յ.), հրամանաւ Հուլաւուին եւ Արղունին...»³²: Կիրակոս Գանձակեցին զրուատանքով է խօսում՝ Աթաբալի մասին՝ նրան համարելով «այր սրբասնունդ, պարկեշտ եւ խոնարհամիտ եւ աղօթական, որպէս զմի ի

սուրբ միայնակեցաց, զի ծնողքն նորա այսպէս սնուցին զնա»³³: Մեր վիմագրի 4-րդ տողի վերջում ՏԵԱՌՆ բառի վերականգնումը պատահական չէ. Գանձասարի վանքի արձանագրութիւններում Աթաբալը քանիցս յիշատակուած է իբրեւ ՏԵԱՌՆ ԽԱՉԻՆՈՅ³⁴: Վաղուհասի վիմագրում նա յիշուած է իբրեւ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ՍՈՒՐԲ ՈՒՆՏԻՍ, այսինքն՝ իր իշխանութեան ենթակայութեան տակ էր նաեւ այս հոգեւոր կենտրոնը: Նրա օրօք իրականացուած շինարարական աշխատանքների մասին տեղեկութիւններ գրեթէ չկան. յայտնի է, որ նա աւարտել է հօր հիմնադրած Գանձասարի գաւթի շինարարութիւնը: Ս. Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցու արեւմտեան պատին (գաւթի մէջ) պահպանուել է գաւթի հիմնադրման եւ աւարտման ծաւալուն արձանագրութիւնը՝ Հասան-Ջալալ-Դոլայի եւ Աթաբալի անունների յիշատակմամբ: Չնայած վիմագիրը կրում է Հայոց ՉԺ. (1261) թուականը, այդուհանդերձ հնարաւոր է, որ այն կառուցումից յետոյ են փորագրել՝ հիմք ընդունելով հիմնադրման թուականը³⁵: Աթաբալ-Իւանէն վախճանուել է 1287 թ. («ձմեռն խիստ եղեւ. մեռան մեծ իշխանք ի Խաչէն՝ Աթաբալ, որդի Ջալալին եւ Հասան, թոռն Դաւիթն եւ ապա մեռաւ Ճարն ի Տփխիս»³⁶), այսինքն՝ վիմագիրն աներկբայ կարող ենք թուագրել ԺԳ. դ. երկրորդ կէսով:

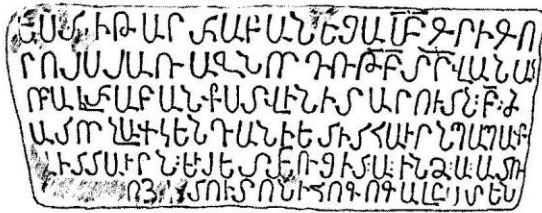
30 Բ. Ուլուբաբեանը ծանօթագրում է, որ Հասան-Ջալալի եւ Մամքանի միակ որդու անունը Իւանէն է եղել, որը, հասանաբար, հօր քեռի աթաբալ Իւանէն Ջաբարեանի անունն է: Այսինքն՝ Իւանէն «աթաբալ» (բեկի, թագաւորի հայր) կոչումը եւս ձեռք է բերել անձնանունն Աջանակոթիւն, որը գուցաճեղ կրել է Հասան-Ջալալի որդի Իւանէն (Բ. Ուլուբաբեան, *ԱՂ. աշխ.*, էջ 217, ծնթ. 147):

31 Բ. Ուլուբաբեան, *ԱՂ. աշխ.*, էջ 176: Հմմտ. *Աստուծոյ Յովհաննէս, Հասան Ջալալի կին Մամքանը դուստրն էր Դսեղի Մամիկոնեան Ասլանբէկի, «Հանդէս ամսօրեայ», ԾԻԹ տարի, Վիեննա-Երեւան.*, 2015, սն. 159-186:

32 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 392:

33 Նոյն տեղում:
 34 ԴՂՎ, պրակ V, էջ 50, արձ. 122, էջ 51, արձ. 125:
 35 Նոյն տեղում, էջ 40-41, արձ. 84:
 36 Ստեփաննոս եպիսկոպոսի *Տարեգրութիւնը* (XIII դ.), - «Մանր ժամանակագրութիւններ», հտ. Ա, Երեւան, 1951, էջ 48: Հմմտ. *Աստուծոյ Յովհաննէս, Հասան Ջալալի կին Մամքանը դուստրն էր Դսեղի Մամիկոնեան Ասլանբէկի, «Հանդէս ամսօրեայ», ԾԻԹ տարի, Վիեննա-Երեւան.*, 2015, սն. 159-186:

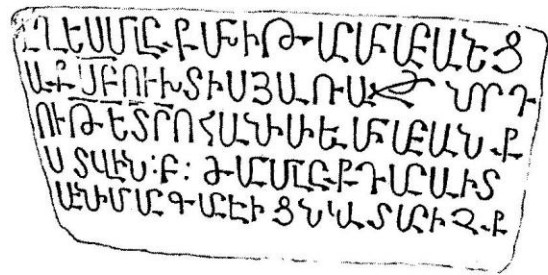
7. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գտնուել է գաւթի տարածքից, 6 տող.

ԵՄ՝ ՄԽԻԹԱՐ, ՄԻԱԲԱՆԵՑԱ ՄԲ
ԳՐԻԳՈՐՈՅՍ,
ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄ՝ Բ ՏՐ
ՎԱՆԱԿ/ՈՐԱ,
ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔՍ ՏՎԻՆ Ի ՏԱՐՈՒՄՆ
:Բ: (2) Ժ/ԱՄ,
ՈՐՁԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ՝ ԻՄ ՀԱԻՐՆ՝
ՊԱՊԱՔ/ԻՆ՝,
ԻՄ ՄԱԻՐՆ: ԵՒ ՅԵՏ ՄԵՌՑ ԻՄ՝ :Ա: (1)
ԻՆՁ, :Ա: (1)
ԱՄՈՒ/ՄՆ ՂՈՅ ԻՄՈ Ի ՏՈՆԻ
ՀՈԳՈԳԱԼԸՍՏԵԼԱՅՆ:

Վիմագրի վերջին տողում որոշ գրեր կիսակործ են: Այն բնոյթով նուիրատուական է, համաձայն որի՝ վանահայր (առաջնորդ) տէր Վանակորի (մեզ անծանօթ անուն է, գուցէ, պիտի ընկալել՝ «վանալ Ակորալ») օրօք ոմն Մխիթար՝ Պապաքի որդին, միաբանելով Ս. Գրիգորին՝ ստացել է երկու ժամ-պատարագ՝ իւրաքանչիւր տարուայ Հոգեգալստեան տօնին: Ընդ որում, ինչպէս ընդունուած էր՝ քանի դեռ նա կենդանի է, պատարագները կը մատուցուեն իր ծնողների յիշատակին, իսկ վախճանից յետոյ՝ իր եւ իր կնոջ (ամուսնու): Վիմագրից եւ նրա գտնուելու վայրից դատելով՝ յուշարձանախմբի կառոյցներից մէկը կրել է Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի անունը: Տառածեւերի հիմամբ՝ այս վիմագիրը եւս հարազատ է ԺԳ. դարին:

8. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. ագուցուած գրատան ձախից երկրորդ խցի մուտքի աջակողմում, 5 տող.

ԱՂԵՍ, ՄԼԸՔ, ՄԽԻԹԱՐ
ՄԻԱԲԱՆԵՑ/ԱՔ
ՄԲ ՈՒԽՏԻՄ՝ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴ/ՈՒԹԵԼԱՆ՝
ՏՐ ՈՀԱՆԻՍԻ ԵՒ ՄԻԱԲԱՆՔ/Ս ՏՎԻՆ
:Բ: (2) ԺԱՄ ՄԼԸՔԴԱՐԱ, Ի Տ/ԱԻՆԻ
ՄԱՐԳԱՐԷԻՑՆ, ԿԱՏԱՐԻՉՔ /
ԱԻՐՀՆԻՆ ՅԱՅ՝:

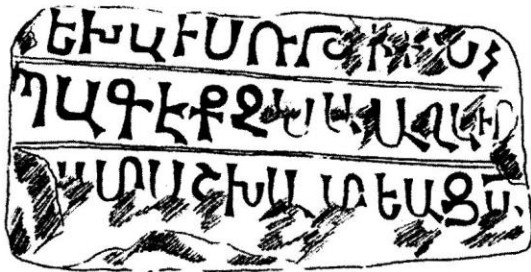
Անձնանուններից առաջինի սկզբնատառը կիսակործ է, սակայն հաւանական ենք համարում, որ վկայուած է Աղա արական անձնանուան Աղես հոլովածեւը: Վիմագիրը բնոյթով դարձեալ նուիրատուական է. տէր Ոհանիսի վանահայրութեան (առաջնորդութեան) օրօք Աղան, Մլըքն ու Մխիթարը միաբանել են սուրբ ուխտին, որի դիմաց Մլըքդարան սուրբ մարգարէների տօնին երկու պատարագ է ստացել: Վիմագրում յիշատակուած է «երկոտասան մարգարէիցն» (տասներկու մարգարէների) տօնը, որը հայ առաքելական եկեղեցին նշում է ամուսն երկրորդ կէսին՝ Վարդավառի եւ Աստուածածնի վերափոխման տօնների միջակայքում³⁷:

Արտաստվոր է Մլըքդար անձնանուան յիշատակութիւնը: Յայտնի է, որ բառիս մուլքադար ձեւը նշանակում է «կալուածատէր, մուլք (կալուածք) ունեցող»³⁸: Ենթադրելի է, որ մի շարք այլ տիտղոսների պէս (չահանշահ, դէմեթար եւ այլն) մուլքադարը եւս վերածուել է անձնանուան: Թուագրում ենք ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

9. ԱՐՁԱՆԱԳԻՐ ՔԱՐ. գրատան ձախից երկրորդ խցի հիւսիսային պատի վե-

37 Այս մասին մեզ յուշեց Ալեքսան Յակոբեանը:
38 Հայոց լեզուի բարբառային բառարան, հտ. Դ, Երեւան, 2007, էջ 91:

րին շարուածքում, հակառակ դիրքով, 3 սող.

...[ԲԱՐ]ԵՆԱԻՍՈՒԹԻՒՆ Հ...
...[ԵՐԿՐ]ՊԱԳԷՔ ԶՆԱ ԱՂԱԽ[ԹՍ]...
...Տ ԱՇԽԱՏԵԱՑ Ա...

Արձանագրութեան պահպանուած հատուածը, ցաւօք, գոնէ ենթադրութիւններ անելու համար որոշակի նախադրեալներ չի ստեղծում: Հարազատ է ԺԳ.-ԺԴ. դդ.:

Վանքի վիմագրերին անդրադարձած տեղագիրների աշխատութիւններում ներառուած են նաեւ այլ արձանագրութիւններ, որոնք մենք չենք վաւերացրել: Ս. Բարխուդարեանը եւս «Դիւանում» դրանք ներկայացրել է չպահպանուած արձանագրութիւնների կազմում.

1. ԽԱՉՔԱՐ. գտնուել է բակի հիւսիսային կողմում.

Յանուն Աստուծոյ. ես՝ Յոհան, որան ետցս Վախտանկայ, կանգնեցի զխաչս ի տապանի որդայ իմոյ: Գրիգորայ, որ վախճանեալ է ի Քրիստոս, որք երկրպագէ՛ յիշեցէ՛ ի Քրիստոս. թվին :ՈՂԵ: (1218):

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 233,
Բարխուտարեանց, 260,
Դիւան V, 114, արձ. 380:

2. ԳԱԻԻԹ. խորանի ճակատաքարին.

Աստուծոյ շնորհիւն. ես՝ Կոստանդին կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգեւոր որդայ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան մեծի Ջալալ Դաւիթն եւ յառաջնորդութեան սորայ տեառն Ներսիս Աղուանից կաթողիկոսի եւ այլ սպասաւորք սուրբ ուխտիս հաստատեցին :Գ: պատարագ ի տանի տեառնընդառաջին՝ :Բ: ինձ, :Ա: տէր Մարգարին,

կատարիչն արեւնին յԱստուծոյ: Ով հանէ զԱւետարանս յեպիսկոպոսարանէս, ինքն եղիցի որոշեալ եւ հանեալ ի Փառացն Աստուծոյ. ի թվիս :ՈՂԵ: (1246) էր:

Հրատ. Ջալալեանց, Բ, 232,
Բարխուտարեանց, 260,
Դիւան V, 114, արձ. 377:

Վիմագիրը չափազանց արժէքաւոր է Հայոց Արեւելից կողմանց հոգեւոր կեանքում Վաղուհասի վանական միաբանութեան դերի եւ նշանակութեան ուսումնասիրման տեսանկիւնից, մանաւանդ որ մատենագրութեան մէջ այդօրինակ տեղեկութիւնները սող են: Այն պարզում է Կոստանդին Ա. Բարձրաբերդցի (1221-1267) Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից վանքին Աւետարան նուիրաբերելու փաստը: Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդմամբ՝ երուսաղէմեան այցից յետոյ մատենագիր Վարդան Արեւելցին մի որոշ ժամանակ գտնուել է Կիլիկեան Հայաստանում, տեսակցել Հեթում արքային եւ կաթողիկոսին: Հայրենի երկիր վերադառնալիս նա իր հետ բերել է վեհափառ հայրապետի «Սահմանք կանոնականքը» եւ շրջաբերականը՝ ուղղուած «յամենայն քաղաքս, եւ յաւանս, եւ ի վանորայս երեւելիս, եւ յիշխանս փառաւորս»³⁹: Շրջաբերականում կաթողիկոսն իր հայրապետական օրհնանքն է փոխանցել ժողովրդին եւ մեծամեծ նուէրներ ուղարկել Արեւելից կողմանց եկեղեցիներին ու վանքերին «...առաքինի կաթողիկոսն Կոստանդին առաքէ եկեղեցեացն Արեւելից ընծայս՝ մետաքսառէջս ի կերպասուց պէսպէս գունովս, եւ մեծագին նափորտս ի սպաս պատարագին սրբոյ ի ձեռն Թէոդոսի սպասաւորի իւրոյ...»⁴⁰: Տեղին է ենթադրել, որ նշուած ընծաների շարքում էր նաեւ Մայրաքաղաք վանքին նուիրած Աւետարանը:

39 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 294-295: Հմմտ. Բ. Ուլուբաբեան, Հայոց Արեւելից կողմանց եկեղեցիք եւ մշակոյթը, Երեւան, 2001, էջ 323:

40 Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 311:

3. ԳԱԻԻԹ. մուտքի ճակատաքարին, արտաքուստ.

ԶԳրիգորէն եւ զմայր եւ զամուսին իւր յաղարսս յիշեցեմք թիւ :ԶԺԷ: (1268):

Հրատ. Բարխուտարեանց, 260, Դիւան V, 114, արձ. 379:

4. ՊԱՐԻՍՊ. գտնուել է շրջապարսպի վրայ.

Յանուն ամենասուրբ Երրորդութեան. ես՝ Վասակ, որդի Աշխարհին, յառաջնորդութեան տեսուն Յովհաննիսի եւ միաբանացս: Եւ սոքա ետուն ինձ ի տարումն :Գ: ար ժամն, որք զայգին եւ զտօնատեղն առնեն, դատին ի Տեառնէ:

Հրատ. Զալալեանց, Բ, 232-233, Դիւան V, 114, արձ. 381:

Ս. Բարխուդարեանը տեղին է նկատում, որ վերծանութիւնը ստոյգ է: Այս շարքում կան մի քանի վիմագրեր եւս, որոնք յարակից գիւղատեղիներից են, ըստ այդմ՝ Հարկ Համարեցինք շրջանցել⁴¹:

Ամփոփելով՝ պէտք է արձանագրենք, որ Վաղուհասի Ս. Տիրամայր վանքի 2014-2015 թթ. պեղումներով վաւերացուած վիմագրերի գոյութիւնն այս Հոգեւոր կենտրոնի ուսումնասիրման Համար առաջնային նշանակութիւն ունի: Վերծանուած 9

վիմագրերից 6-ն առաջին անգամ են շրջանառուում: Նախորդ Հրատարակիչների բացթողումներն էապէս լրացուել ու բովանդակային առումով ամբողջացուել են: Փաստելի է, որ վանքը ոչ թէ կառուցուել, այլ վերականգնուել է 1183 թ.՝ Վախտանգի որդի Հասան Մեծ իշխանի նախաձեռնութեամբ: Ինչպէս նորոգումից առաջ, այնպէս էլ յետագայում վանքն ունեցել է ստուար միաբանութիւն ու տնտեսութիւն, գուցէ իրօք եղել է Մեծ Կողմանքի կամ Մեծ Իրանքի եպիսկոպոսական նստոցներից մէկը եւ գիտակրթական կենտրոն, ինչի մասին են վկայում վիմագրերում նշուած նուիրատուութիւնները, փոնախցի կառուցումը, գրատան ստեղծումը եւ այլն: Վիմագրերի քննութեան արդիւնքում փաստագրում են վանքի ԺԲ. դարավերջի սպասաւորներ տէր Գրիգորի, Սահակ քահանայի, ինչպէս նաեւ ԺԳ. դ. վանահայրառաջնորդներ տէր Գրիգորի, տէր Վանակոբի (կամ Ակոբի) եւ տէր Ոհանիսի անունները: Այս ամէնի հիմամբ կարող ենք որոշակի վստահութեամբ ասել, որ գոնէ ԺԲ.-ԺԳ. դդ. Վաղուհասի վանքը իսաչէնի իշխանութեան առաջնակարգ Հոգեւոր կենտրոններից մէկն է եղել:

41 Տե՛ս ԴՀՎ, պրակ V, էջ 114-115, արձ. 282-283:

Նկ. 1 Վաղուհասի վանքի ընդհանուր տեսքը մինչև պեղումները (2014 թ.)

Նկ. 2 Գաւթի արեւելեան մատուռները պեղումների ընթացքում (2015 թ., նշուած թուերը յօդուածում արձանագրութիւնների համարներն են):

Արձ. 1

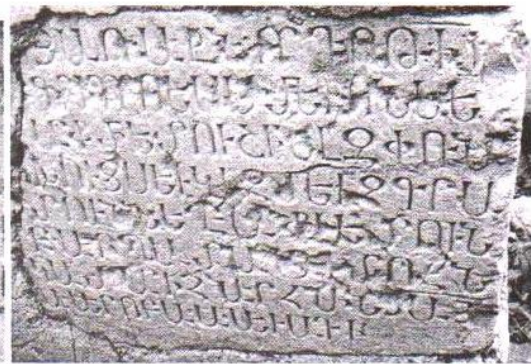
Արձ. 2

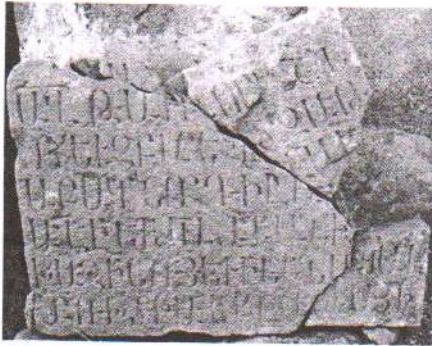
Արձ. 3

Արձ. 4

Արձ. 5

Արձ. 6

Արձ. 8

Արձ. 7

Արձ. 9